

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

УДК 347.1/7.001.11

Харитонов Євген Олегович,

д.ю.н., професор, член-кор. НАПрН України,

завідувач кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ПРИВАТНОГО ПРАВА ЯК ЄВРОПЕЙСЬКОГО КОНЦЕПТУ

Постановка проблеми. Імплементация Угоди між Україною та ЄС припускає не лише механічне (чи технічне) приведення положень національного законодавства у відповідність з вимогами Угоди, але й врахування того підґрунтя, на якому сформувався і розвивається європейський концепт приватного права, без чого прагнення євроінтеграції втрачає перспективу. Це зумовлює необхідність обрання відповідного методологічного підходу, чому й присвячена ця стаття.

Виклад основного матеріалу. Почати, очевидно, варто зі згадки про те, що при загальній характеристиці права у процесі з'ясування його зв'язку з іншими суспільними феноменами найчастіше використовують два підходи: «формаційний» (відомий також як теорія «стадійного розвитку суспільства» [1]), основою якого є марксистське матеріалістичне вчення про право, згідно з яким останнє є надбудовою над матеріальним базисом, зумовлюється останнім і змінюється разом із ним, і «цивілізаційний», що ґрунтується на оцінці права, як складової частини цивілізації.

Оскільки виникає спокуса поєднання цивілізаційного та формаційного підходів, варто зауважити, що слушним видається розуміння формаційного та цивілізаційного підходів як двох різних парадигм дослідження, що унеможливорює створення варіанту, котрий синтезував би обидва підходи. Спроба такого синтезу призводить до домінування одного з них і втрати методологічного потенціалу іншого. Враховуючи цю обставину, цілком логічно припустити, що цивілізація (і так само її елементи) може бути адекватно досліджена лише за допомогою категорій цивілізаційного підходу. При цьому визначальним є те, що у цивілізаційних процесах, на відміну від формаційних, провідну роль відіграють духовні чинники.

Існує думка, що цивілізація може бути адекватно проаналізована тільки за допомогою категорій цивілізаційного підходу, котрі складають систему категоріальних рядів, яка визначає мето-

дологічний потенціал зазначеного підходу. Можна визнати цікавою пропозицію розрізняти категоріальні ряди цивілізаційної теорії: 1) ряд основ, 2) генезисний ряд, 3) ряд чинників (факторів) розвитку, 4) матеріально-духовний ряд, 5) ідеально-духовний ряд [2].

Однак, здається, тут має йтися, швидше, не про досить непевні «категоріальні ряди», а про «рівні» та прийоми дослідження, коли феномени цивілізації розглядаються на різних етапах їхнього формування і під різними кутами зору. Саме такий різномірний підхід здається доцільним використовувати у дослідженні феномену приватного права і його концепту, розглядаючи його від початку (від чинників та передумов виникнення) і до завершення формування; від розуміння його як регулятора суспільних відносин за участі (на користь) приватної особи до визначення як концепту, що є результатом взаємодії індивідуальної та суспільної правової ментальності та правосвідомості.

Отже, у якості методологічного імперативу обираємо те положення, що право, і насамперед, приватне, є елементом цивілізації (культури), котрий має не характер надбудови, а являє собою самостійну цінність. При цьому, звісно, не заперечується зв'язок права з матеріальними умовами життя суспільства (які також є елементом цивілізації, «матеріальної культури»), однак відсутня «жорстка прив'язка» його до тієї або іншої суспільно-економічної формації, враховується самостійне значення для формування права духовних чинників розвитку суспільства, визнається цінність і придатність досягнень правової думки споріднених цивілізацій для подальшого розвитку конкретної правової системи тощо.

Отже, саме цивілізаційний підхід дає змогу дослідити сутність і особливості приватного права. Загалом, виправданим на теперішньому етапі розвитку правової науки здається вести мову про застосування у сучасній цивілістиці загальнонаукового цивілізаційного діалектичного методу. Разом із

тим, його використання потребує з'ясування того, що мається на увазі під «цивілізацією».

Як неодноразово зазначалося, термін «цивілізація» належить до полісемантичних.

У найширшому значенні ним позначають сам факт існування людства. Так, Герберт Велс ототожнював «історію людства» та «історію цивілізації» [3, с. 6]. У дещо вузькому сенсі так позначають стадію розвитку суспільства, що настала після дикунства та варварства і характеризується упорядкованістю суспільного ладу, виникненням класів, держави, приватної власності [4, с. 190-206]. Однак, таке визначення цивілізації вже виглядає архаїчним, бо не відображає багатьох аспектів цієї складної категорії.

Натомість, сучасні дослідники слушно звертають увагу на доцільність врахування кількох «рівнів» використання цього терміну. При такому підході на першому рівні (у широкому сенсі) «цивілізація» у свідомості людини означає сферу («область»), групу або період, що відрізняються вражаючою цілісністю способу життя, мислення і почуттів. У такому сенсі можна говорити про «західну цивілізацію» чи про цивілізацію Китаю або ісламу, або про «єврейську цивілізацію», або про «класичну цивілізацію», або про цивілізацію Відродження, а слухачі приблизно можуть уявити про що йдеться. На другому рівні слово «цивілізація» означає процес колективного самовідділення від світу, що характеризується як «варварський», «дикунський», «примітивний». Звідси – суспільства, що очевидно досягли такого роз'єднання, називаються «цивілізованими». Крім того, термін «цивілізація» використовується для позначення стадії чи фази, яку проходить історія суспільства або якого суспільство досягає у кульмінаційний момент свого розвитку.

Критикуючи усі згадані рівні розуміння терміну «цивілізація», (перше за неточність і несубстанціональність, друге – за непевність категоріального апарату, третє – за презумпцію «шаблонності» розвитку, Ф. Фернандес-Арместо пропонує визначення цивілізації як типу стосунків суспільства з природним середовищем (довкіллям), перетвореним таким чином, аби воно задовольняло потреби людини [5, с. 22-25].

Таке розуміння концепту «цивілізація» не здається надто вдалим. Але ім-понує воно (як і взагалі позиція Ф. Фернандес-Арместо) двома важливими речами. По-перше, критикою переобтяження терміну «цивілізація» різноманітними тлумаченнями, забарвленими суб'єктивним ставленням, наданням переваг власній цивілізації тощо [5, с. 30-40]. По-друге, акцентуванням уваги на стосунках людини з природою, наголошуванням на тому, що людина є частиною природи. Це дозволяє, врешті, адекватно з'ясувати сутність та значення приват-

ного права як елементу згаданих взаємин. Власне, саме таке бачення знаходить відображення у «природно-правових» поглядах на право.

Для того, щоб уточнити останню тезу, повернемося до визначення концепту «цивілізація» з погляду оцінки значення його для характеристики приватного права. Під таким кутом зору, прийнятним здається розуміння цивілізації як синоніму позначень «культура», «суспільство», «спільнота» тощо.

Однак, визначаючи співвідношення термінів «цивілізація» та «культура», слід мати на увазі відмінності у їх використанні різними націями Заходу. Так, на думку Н. Еліаса, для англіїців і французів слово «цивілізація» виражає гордість з приводу значимості своєї нації для прогресу західного світу й усього людства. Німецькою мовою «цивілізація» позначає щось дуже корисне, але, усе ж таке, що має цінність нібито другорядну, а саме, те, що охоплює тільки зовнішній бік життя, торкається поверхневих шарів існування людини. Для самоінтерпретації, для вираження власної сутності і гордості за свої досягнення німці використовують слово «культура». «Цивілізація» означає процес або, у кожному разі, результат процесу. Німецьке поняття «культура» у його сучасному уживанні має іншу спрямованість: воно вказує на наявні результати людської діяльності... на твори мистецтва, книги, релігійні або філософські системи, у яких відображається самобутність народу, котрий їх створив. Поняття «культура» обмежує. Поняття цивілізація певною мірою знімає національні відмінності; воно підкреслює спільне, загальне для усіх людей, або те, що має стати таким, на думку того, хто вживає це поняття. Німецьке поняття культури, навпаки, підкреслює національні відмінності, своєрідність груп [6, с. 59-61].

У зв'язку з цим заслуговує на увагу позиція Фернана Броделя, що відображена не у його відомій праці «Матеріальна цивілізація», а у підручнику, але від того не є менш цікавою. Часом він використовує термін «цивілізація» як синонім слова «культура», а іноді як позначення суспільства, котре, на його думку, є послідовним утворенням завдяки безперервності, ідентичності та єдності ідеології... Він також ставить знак рівності між «правдивою цивілізацією» та «оригінальною культурою», розуміючи під такою культурою інноваційну, «нова-торську» та відмінну від інших [6, с. 36].

Виходячи з такого розуміння співвідношення категорій «цивілізація» та «культура», можливості у залежності від завдань дослідження а відтак і кута зору, їхнього як ототожнення, так і розмежування, будемо далі послуговуватися розумінням термінопоняття «цивілізація», як окресленого хронологічними рамками етапу у історії людства, котрий характеризується певним рівнем потреб, здібностей, знань, на-

вичок та інтересів людини, способом виробництва, духовним та політичним устроєм суспільства.

Деякі автори вважають, що при такому слововживанні (ототожнюванні), враховуючи, що культури відрізняються за географічними, етнічними, історичними, соціальними тощо параметрами, доцільно вести мову не лише про хронологічні, але й локальні цивілізації [7, с. 40-52].

Не заперечуючи доцільності розрізнення локальних цінностей, зазначимо, що пошуки критерію їхнього розмежування (а разом із тим, традицій приватного права), залишаються предметом дискусій.

Зокрема, у якості критерію багатьма авторами використовувалася така ознака, як домінування певної релігії та/або конфесії.

На перший погляд, це здається достатньо логічним, тим більше, що має підґрунтя авторитетне твердження Семюеля Хантингтона стосовно того, що розділення і зіткнення цивілізацій відбувається на підґрунті відмінностей у релігії [8], яке, до того ж, потягло формування позиції, прихильники якої вважають, що цивілізації завжди будуються на етнокультурних та історичних кордонах і розломах, а кордони цивілізацій можуть проходити не лише між народами, але й між індивідами, а нерідко всередині самих індивідів [9, с. 79].

Однак, хоча зазначена позиція набула певного поширення [10, с. 19-22], доцільність використання релігії (конфесії) у якості критерію згаданого розрізнення останнім часом викликає серйозні сумніви. Отже, спробуємо перевірити їхню обґрунтованість.

Почнемо із зауваження, що не релігія обирає цивілізацію, а цивілізація обирає релігію: діалектика історичного процесу полягає в тому, що сама релігія значною мірою формується цивілізацією у процесі її самоорганізації, відповіді на «цивілізаційний виклик» [11, с. 60]. Отже, релігія виступає явищем певною мірою вторинним стосовно цивілізації, хоча з часом набирає ваги, набуваючи значення світоглядного коду суспільства чи більшої його частини.

До того ж, попри те, що релігію, як один із критеріїв цивілізації, пропонується розуміти широко – як центральну систему, що конститує цивілізацію в соціокультурному плані, ігнорується та обставина, що багато суспільств є поліконфесійними, а у багатьох – відсоток атеїстів є настільки значним, що взагалі ставить під сумнів їх готовність «дати відповіді на цивілізаційні виклики».

Крім того, є ще один делікатний момент, який потребує самостійного розгляду, але має бути, хоча б, згаданий у контексті цього дослідження. Йдеться про те, що у процесі дискусії щодо релігії, як критерію поділу цивілізації, на авансцену виступає кон-

фесійна приналежність, тоді як Бог, навіть, не згадується. Фактично зовнішнє вираження світогляду заступає його сутність. Бо як інакше можна пояснити спроби розділити, скажімо, християнський світ на кілька цивілізацій? Тому при такому поділі йдеться не про релігію, як таку, а про якісь її зовнішні аспекти, а відтак і про інтереси, прагнення, цілі тощо, які перебувають за межами віри в Бога. При цьому ігнорується та обставина, що Ісус Христос установив лиш одну свою Церкву і, що ця єдиність і єдність Церкви – не тільки дар Божий, дар Духа Божого, але і завдання християн. Щоб зберегти єдність, християни повинні завжди бути відкриті для Духа. Але їх єдність розірвана людськими слабостями і недомаганнями, що суперечить одній з останніх молитов Христа до Отця Небесного (Ів. 17, 20-23) [12, с. 57-58].

Отже маємо виходити з того, що має існувати інший критерій, а релігійна (конфесійна) приналежність є лише вираженням певних чинників. Очевидно, таким чином вона й може бути оцінена у цій дискусії, виступаючи не як критерій розмежування цивілізацій, а, швидше, як його «віртуальне» ідеологічне відображення.

При цьому слід враховувати, що релігія, взята у такому значенні, нерідко слугує не об'єднуючим, а роз'єднуючим чинником, що, власне, знайшло відображення і у згаданій концепції «розлому цивілізацій». Так, посилаючись на С. Хантингтона, Н.В. Скотна веде мову про «розколоті» цивілізації, відносячи до таких відносно однорідні в культурному плані системи, в яких немає згоди серед населення стосовно того, до якої цивілізації точно вони належать (Туреччина, Мексика, Україна, Ліван, Північний Кавказ, Югославія) [13, с. 84, 92].

Однак, обґрунтованість такої тези викликає значні сумніви. Особливо, якщо розглядати її у контексті спроб ототожнення понять «цивілізація» та «держава» (сукупність держав), до чого неминуче приводить використання такого критерію як релігія. Тут ми одразу стикаємося з кількома проблемами. Передусім, сьогодні майже не існує держав зі стовідсотково віруючим населенням. Виникає питання: що мають діяти атеїсти і чи слід їх враховувати при віднесенні держав до тієї чи іншої цивілізації за релігійною ознакою?

Крім того, зараз лише стосовно вкрай незначної кількості держав можна стверджувати, що вони є «моноконфесійними» (Іспанія, Італія, низка мусульманських країн, деякі інші). Та й то з великою мірою умовності. Швидше йдеться про переважання у державі кількості прихильників тієї чи іншої конфесії. Зокрема, не можна стверджувати, що моноконфесійною державою є Україна. Хоча православ'я у нашій державі переважає, що фактично визнається державою (наприклад, встанов-

ленням державних свят на Різдво та Великдень за старим стилем), однак і в самому ньому немає єдності [14]. Тим більше, очевидно, некоректно вести мову про православ'я як єдине підґрунтя Східноєвропейської цивілізації. Так само як про католицизм у такій ролі стосовно Західної Європи. Не можна визнати моноконфесійною державою і Росію, попри офіційно визнане значення і лідерства Російської православної церкви. Адже у такому випадку ігнорується не лише наявність значної частки мусульман у самій Росії, але також і та обставина, що РФ та мусульманські країни (скажімо, Іран) мають спільні цивілізаційні, традиційні цінності [15].

Так само, попри намагання деяких авторів довести наявність «цивілізаційного розлому» за релігійною ознакою в Європі (між різними частинами Європи, між Візантією і Європою [16, с. 408-418] тощо), тенденції розвитку мистецтва (у тому числі, й релігійного) свідчать про інше. Так, на думку фахівців, у галузі релігійного мистецтва існує набагато більше подібності між романським і східноєвропейським мистецтвом, ніж на Заході між романським і готичним мистецтвом [17, с. 185]. А стосовно деяких літературних персонажів досі не встановлено, чи вони примандрували на Захід, чи навпаки – із Заходу потрапили на Схід [18, с. 24].

Очевидно, більше відповідає дійсному стану речей думка, що релігійне підґрунтя, безумовно, свого часу відіграло визначальну роль у становленні цивілізацій, але зараз використовувати такий критерій для розмежування цивілізацій, можна лише як приблизний і, швидше, допоміжний.

Не можна також вважати критеріями розділення цивілізацій мову, історію, звичаї тощо, котрі пропонується використовувати у такій якості. Адже у більшості випадків народи, котрих зараховують до однієї цивілізації, не мають від початку спільної мови. Якщо вона з часом і утворюється, то нерідко нав'язується примусово пануючою (імперською) нацією. Так само спільна історія може бути результатом не природного перебігу подій, а завоювання, через що не обов'язково стає чинником, утворюючим цивілізацію (досить згадати, хоча би 500 років спільної історії Болгарії та Османської імперії). Що стосується звичаїв, то вони самі утворюються не з нічого, а відображають і закріплюють певні цінності суспільства (народу, етносу), що формуються у колективній свідомості останнього.

Отже, критичний аналіз критеріїв розрізнення цивілізацій, приводить до висновку про необхідність пошуку нової парадигми у цій галузі. Таким чином, ми знову стикаємося з проблемою пошуку цивілізаційної «першооснови».

Думається, що критерієм цивілізації, як і основою самоідентифікації певної спільноти людей, може слугувати ментальність. Варто зауважити,

що деякі науковці ведуть мову про «культурно-ментальну подібність» [19, с. 25]. Однак запропонований термін, у свою чергу потребує, спеціального аналізу. Тому здається доцільним вести мову про «менталітет» (ментальність) взагалі. Остання визначає особисту та колективну систему цінностей, а та, у свою чергу, складає основу формування (трансформації) менталітету суспільства та його членів. У підсумку система домінуючих цінностей і виступає підґрунтям його цивілізаційної самоідентифікації, що знаходить відображення у звичаях, традиціях, релігії чи інших світоглядних ученнях та цивілізаційній ідентифікації його сусідами. Принагідно згадаємо і аксіоматичну тезу, що типологізація будь-якої національної культури здійснюється через ментальність, яка є особливою категорією культурології [20].

Хоча виокремлення цивілізацій у залежності від цінностей, що визнаються в них, критикується за складність врахування значної кількості критеріїв [10, с. 19], висновок про вирішальне значення системи цінностей природно впливає з розуміння цивілізації як особливої форми мислення, що виокремлює у суспільстві живе, органічне начало і виражає соціально-духовні складові суспільства. Цивілізація характеризується самодостатністю і домінуванням внутрішньої матеріальної і духовної детермінації над зовнішньою. Особливу роль у визначенні цивілізації відіграють відокремленість і атрибути цивілізаційної цілісності. При цьому загальнолюдські цінності, що виникають при діалогові культур, не підміняють собою цінностей цивілізаційних, а існують поряд з ними. Натомість, цивілізаційні цінності є чинниками цілісності цивілізації. Домінуючою парадигмою теперішньої епохи визначають співвідношення глобальної та локальної цивілізацій, а гострота проблеми, на думку деяких науковців, зумовлюється експансією принципу універсалізму, виходом його на глобальний рівень. Відтак виникає острах перед зіткненням у наступному культур і цивілізацій [2].

Але тут маємо зробити вибір, про який згадавав Роджер Осборн, зазначаючи, що, коли ми розглядаємо цивілізацію у суто ідейному сенсі, ніщо не заважає приписувати їй усі можливі чесноти, залишивши суперникам усі можливі вади. Однак, коли ми говоримо про захист нашої цивілізації, ми маємо на увазі не стільки теперішній спосіб життя, скільки ті цінності, котрі ми із вдячністю успадкували від попередніх поколінь. Цивілізації – не просто скарбничка позитивних ідей, це сукупність створених ними історичних ефектів. Прагнення дійсно зрозуміти цивілізацію примушує нас спитати себе, чи не мають славетні і ганебні моменти історії, що є неодмінними супутниками одне одному на її сторінках, необхідного взаємозв'язку. Так чи інакше,

пошук сенсу цивілізації має початися з розмотування клубка історії [21, с. 8].

Зазначена обставина має враховуватися і при використанні концепту «цивілізація» та встановленні зв'язку з цим концептом права як елементу культури (складника цивілізації).

Тут варто згадати, що у культурологічних працях при дещо спрощеному підході, зумовленому, очевидно, тим, що концепт права не був у них предметом спеціального дослідження, його місце у структурі культури нерідко визначалося лише у загальних рисах [22, с. 430-447]. Хоча при цьому часом підкреслювався зв'язок права з релігією та моральністю [23, с. 11-12], однак, швидше, йшлося не про структуру культури і місце у ній права, а про співвідношення та взаємодію окремих її компонентів.

Деякі дослідники визначають місце права у структурі цивілізацій, розглядаючи цивілізацію як зрізану піраміду, що має п'ять «поверхів»: 1) людина (сім'я), 2) технологічний спосіб виробництва, 3) екологічний спосіб виробництва, 4) соціально-політичний устрій, 5) суспільна свідомість (духовний світ). При цьому праву відводяться місце на четвертому «поверсі» між іншими елементами соціально-політичного устрою [24, с. 60-69].

Але, попри образність прикладу, такий підхід спрощено зображує роль права та його значення у системі цінностей людства, зводячи його, фактично, до права позитивного. Тому більше приваблює позиція С.С. Алексєєва, котрий звертав увагу на те, що необхідність забезпечення існування та функціонування суспільства, як складної динамічної системи, є лише одним з напрямків нормативного регулювання, яке здійснюється правом. Тут проявляються його соціально-політичні властивості тощо. Якщо ж оцінювати право у якості явища цивілізації в цілому, то слід враховувати, що воно покликане бути носієм вищих принципів, засадничих цінностей цивілізації, має реалізувати історичне призначення суспільства, пов'язане зі ствердженням у ньому сили та потенції розуму, високих гуманітарних засад. Отже слід визнати, що суть феномена права, як явища, котре відображає вимоги цивілізації, не обмежується лише тим, що право нормативно об'єктивує та реалізує ці вимоги, але також воно є чинником індивідуального самовираження особи, творчості, їх акумуляції, самозростання [25, с. 200, 219, 221, 224].

Таким чином, першим і найголовнішим висновком є визнання тієї обставини, що з «погляду цивілізаційного» право не тільки, і навіть, не тільки, належить до елементів соціально-політичного устрою, але, у першу чергу, є (має бути) складовою духовного світу людини та її світогляду, виступає результатом прояву ментальності та елементом суспільної свідомості.

Тут доречно згадати позицію щодо сутності права О.М. Штаєрман, яка, характеризуючи культуру Стародавнього Риму, звертала увагу на те, що право спочатку було нерозривно пов'язане з релігією і лише потім почало відокремлюватись аж поки не перетворилось в один з факторів політико-філософських спекуляцій. Внаслідок цього право було для римлян структуроутворюючим елементом як світового, так і громадянського порядку. Закон богів впорядковував космос; право, рівне для усіх громадян, робило місто мініатюрним віддзеркаленням космосу [26, с. 12].

Як здається, згадана позиція не втратила своєї актуальності і зараз. І хоча від тих часів, про які йдеться у наведеному висловлюванні, минуло більше двох тисячоліть, але метаморфози права і тепер, як було і колись – за тисячоліття до того, залишаються подібними: право виникає у взаємному «переплетінні» з релігією; потім воно набирає усе більшої соціально-політичної ваги, а відтак вимагає філософського та юридичного осмислення і обґрунтування; і нарешті, стає ще й елементом суспільної та індивідуальної свідомості, стверджуючись вже не просто як наукова категорія чи поняття, а як концепт.

Враховуючи зазначене, можна погодитися з думкою, що юридичний світогляд, правова теорія (доктрина), ідеологія мають вирізнятися духовно-культурологічним характером, тобто, спиратися на духовно-культурну правосвідомість. У цьому випадку право не буде сукупністю юридичних норм, виданих державою, або якимось абстрактним, моральним началом. Воно за природою своєю більш складне і не може бути зведеним до одного «знаменника». У межах духовно-культурологічної концепції право виступає не лише у вигляді юридичного явища (система нормативно-правових узагальнень, регулятор суспільних відносин, один із засобів державного примусу, нормативна основа правової системи тощо), але й як феномен правової свідомості, духу, менталітету, як елемент культури суспільства, частина духовного простору суспільства, прояв способу етнонаціонального життя.

Також змінюється розуміння сенсу та сутності правосвідомості. Вона вже не розглядається як результат проєкційного сприйняття, відображення правової дійсності. Навпаки, правосвідомість, будучи органічною частиною духовної реальності, має самостійний духовний та культурний статус серед засад соціального та правового життя. Вона є творчим і відносно самостійним феноменом юридичної сфери суспільства. Без правової свідомості існування останньої є неможливим. Тому переосмислення позитивістського сприйняття правосвідомості з позиції його більш широкого розуміння, з точки зору його об'єктивного включення у духовно-культурологічний контекст, обов'язково припускає активне викорис-

тання у праві таких понять (що складають основу духовно-культурологічного підходу у правознавстві), як юридичний дух, правова духовність, юридичне споглядання, правова рефлексія, правове відчуття, сенс правосвідомості, ейдос правосвідомості, правовий менталітет, абстрактна правосвідомість, юридична підсвідомість – як на теоретичному, так і на практичному рівнях [27].

З таких позицій є виправданим розглядати духовно-культурологічну теорію правосвідомості і права як самостійний, поряд з природно-правовим і позитивістським, напрямок праворозуміння (розуміння права). Переваги такого підходу полягають у тому, що духовно-культурологічний напрямок не є лише догмою права (позитивізм) і не зводиться до моралізації права (юснатуралізм), а натомість, охоплює більш широкий соціоправовий спектр: філософію, соціологію, ідеологію, психологію, культу-

рологію, догму, історію та інші аспекти права, його дух та сенс [27].

При розгляді його під таким кутом зору, право може бути охарактеризоване як іманентно властивий цивілізації феномен, що одночасно виступає як елемент соціально-політичного устрою та елемент суспільної свідомості, є складовою духовного світу людини та її світогляду, відображаючи уявлення окремих індивідів та суспільства в цілому про статус людини, правду і кривду, справедливість, добро і зло, порушення та поновлення прав, злочин та покарання, гуманізм і жорстокість тощо.

Висновки. На такому підґрунті розуміння сутності права взагалі можливе подальше дослідження європейського концепту приватного права як частини об'єктивного права, призначеної забезпечити юридичними засобами домінуюче місце приватної особи у системі соціальних зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иллюшечкин В.П. Теория стадийного развития общества (история и проблемы) / В.П. Иллюшечкин. – М.: Восточная литература РАН, 1996. – 406 с.
2. Абросимова И.А. Методологическая роль понятия цивилизации в социально-философском исследовании : дисс. ... канд. философ. наук. / И.А. Абросимова. – Саратов, 2000. – 160 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/metodologicheskaya-rol-ponyatiya-tsivilizatsii-v-sotsialno-filosofskom-issledovanii#ixzz38VsrtBt>
3. Уэллс Г. История цивилизации [пер. с англ.] / А. Тетеркина. – М. : АСТ : Астрель, 2011. – 473 с.
4. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1982. – 328 с.
5. Фернандес-Арместо Ф. Цивилизации ; [пер. с англ.] / Д. Арсеньева, О. Колесникова. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 764 с.
6. Норберт Э. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования / Э. Норберт // Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада. – М. : Университетская книга, 2001. – С.59-61.
7. Гаджиев К.С. Геополитика / К.С. Гаджиев. – М. : Междунар.отнош.1997. – С. 40-52.
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций ; [пер. с англ.] / Т. Велимеева. – М.: АСТ МОСКВА, 2006. – 571 с.
9. Мелков Ю.А. Проблема единства и множественности культур в условиях глобализации : наук.-практ. конф. [«Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій»]. – К. : Нац. акад. управління, 2003.
10. Губань Р.В. Міжнародно-правові аспекти розвитку діалогу між цивілізаціями : дис. ...канд. юрид. наук / Р.В. Губань. – К., 2009. – 234 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bihun.in.ua/jushits/jurhit/article/683/>
11. Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия / [Б. С. Ерасов (сост.,ред. и вступ. ст.)]. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 448 с.
12. Мизь Р. Християнство – що це, властиво? / Р. Мизь. – Львів : Свічадо, 1994. – 231 с.
13. Скотна Н.В. Особа в розколотій цивілізації : освіта, світогляд, дії Н.В. Скотна. – Львів : Українські технології, 2005. – 384 с.
14. Смітюх Г.Є. Сучасна релігійна ситуація в Україні як дзеркало ідеологічного вакууму / Г.Є. Смітюх, В.В. Стрілецький. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/ Publ /SacralUkraine/Religion.html>
15. Малашенко А. Россия и Иран сближаются на почве ценностей. 9 сентября 2014 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ej.ru/?a=note&id=26017>
16. Глушков В.В. Византия и Европа: анализ цивилизационного слома / В.В. Глушков // Актуальні проблеми політики. – 2014. – Вип. 51. – С. 408-418.
17. Бошкович Д. Средневековое русское искусство – искусство европейское / Д. Бошкович // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа: Искусство и культура /сборник статей в честь В.Н. Лазарева. – М.: Наука, 1973. – С. 185-190.
18. Гамада Р. «...А потім доведи, що ти не верлюд» // Антологія перського гумору / Перекл, упорядк., заг. редакція Р. Гамади. – Тернопіль : Богдан, 2010. – 528 с.
19. Смолянук В. Зіткнення цивілізацій : міф чи реальність / Матер. наук.-практ. конф. [«Людство на межі тисячоліть : діалог цивілізацій»]. – К. : Нац. акад. управління, 2003. – С. 25-28
20. Українська та зарубіжна культура : підручн. / За ред. В.О. Лозового. – Харків, 2005. – 464 с.
21. Осборн Р. Цивилизация, Новая история Западного мира ; [пер. с англ.] / М. Колопотин. – М.: АСТ; Астрель, 2010. – 764 с.
22. Дюрانت В. Цезар и Христос [пер. с англ.] / В. Дюрانت. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1995. – 736 с.
23. Культура Древнего Рима. – в 2-х т. ; Т.1. – М. : Наука, 1982. – 432 с.
24. Яковец Ю.В. История цивилизаций / Ю.В. Яковец. – М.: ВлaДар, 1995. – 461 с.

25. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
26. Культура Древнего Рима. В 2-х томах. Т. 1 / Гаспаров М.Л., Позднякова Н.А., Соколов Г.И., Штаерман Е.М.; Отв. ред.: Голубцова Е.С.; Редкол.: Колосовская Ю.К., Павловская А.И., Смирин В.М., Штаерман Е.М. – М.: Наука, 1985. – 431 с.
27. Байниязов Р.С. Правосознание и правовой менталитет в России: дис. ... д-ра. юрид. наук / Р.С. Байниязов. – Саратов, 2006. – 349 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lawtheses.com/pravosoznanie-i-pravovoy-mentalitet-v-rossii#ixzz32F0HA7d2>

Харитонов Євген Олегович

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ПРИВАТНОГО ПРАВА ЯК ЄВРОПЕЙСЬКОГО КОНЦЕПТУ

У статті аналізується значення цивілізаційного підходу при дослідженні європейського концепту приватного права. Розглядаються поняття та ознаки цивілізації. Аналізується місце права у структурі цивілізації. Робиться висновок, що основою методології дослідження європейського концепту приватного права має бути розуміння права як феномену, що є елементом соціально-політичного устрою і елементом суспільної свідомості, а також складовою частиною духовного світу людини та її світогляду.

Ключові слова: концепт, право, приватне право, цивілізація, ментальність, правосвідомість.

Харитонов Евгений Олегович

ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ ПОДХОД В ИССЛЕДОВАНИИ ЧАСТНОГО ПРАВА КАК ЕВРОПЕЙСКОГО КОНЦЕПТА

В статье анализируется значение цивилизационного подхода при исследовании европейского концепта частного права. Рассматриваются понятие и признаки цивилизации. Анализируется место права в структуре цивилизации. Делается вывод, что основой методологии исследования европейского концепта частного права должно быть понимание права как феномена, который является элементом социально-политического устройства и элементом общественного сознания, а также составляющей частью духовного мира человека и его мировоззрения.

Ключевые слова: концепт, право, частное право, цивилизация, ментальность, правосознание.

Kharytonov Yevhen Olehovych

CIVILIZATIONAL APPROACH IN THE STUDY OF PRIVATE LAW AS EUROPEAN CONCEPT

The article analyzes the importance of civilizational approach in the study of the European concept of private law. The concept and features of civilization are examined. The position of law in the structure of civilization is analyzed. It is concluded that the basis of research methodology for the European concept of private law should be an understanding of law as a phenomenon that is a part of the socio-political structure and an element of social consciousness, as well as an integral part of the human inner life and ideology.

Keywords: concept, law, private law, civilization, mentality, juridical awareness.